

A kommunizmus kilátástalansága – egy lehetséges Marx-kritika Jászi Oszkár nyomán

Szombati Kristóf

Jászi kommunizmus-kritikájának kiindulópontja a szocialista törekvések válsága, amelynek precíz elemzése elengedhetetlen a szocialista reformtörekvések új vágányra tereléséhez. (Ezen belül is elsősorban a nagyhatású marxi örökséggel való szembenézésen van a hangsúly.)

Jászi reformszocializmusa azonban, mint azt látni fogjuk, éles ellentétben áll a kommunista forradalmi irányzattal, amelynek jövőbeli megerősödésétől ő legalább annyira tartott, mint az ellenforradalmi erők ellentámadásától.

I. A marxista szocializmus kritikája

A kommunizmus válságának alapja szellemi atyja, Marx örökségének ellentmondásossága. Elméleti rendszere nagyjából két, egymással ellentétes alrendszerre bontható. Az egyiket a mester *tudományos-racionalista-determinista* énjének nevezhetjük: ez az értékelmélet, a történelem dialektikus-materialista szemlélete, vagyis a gazdasági termelőviszonyok primátusát hirdeti. A másik én a gazdasági viszonyokon való felülemelkedést lehetségesnek tartja: a *forradalmár* áldozatkészségét, spontaneitását, független eszmeiségét hirdeti. Történelmi determinizmus és politikai-erkölcsi voluntarizmus harca képződött le a marxi elméleten belül, és ebből közvetlenül következik az öröksége olvasatának problematikussága.

1. A szocializmus erkölcsi válsága

A szocialista mozgalmak elbürokratizálódása együtt járt ideológiájuk egységesülésével, dogmatizálódásával. Jászi élesebben fogalmaz: szerinte „szocialista nemzeti egyházak jöttek létre”. A „püspöki kar” nem csak elszakadt a „nyájától”, de Marx rendszerének dualista természetet a közvetlen hatalomszerzés, az előnyös kompromisszumok érdekében használta ki. Sőt, a mozgalom egységességének fenntartása érdekében minden hivatalos állásponttól eltérő nézetet „kispolgári”-nak, vagyis eretneknek bélyegeztek meg.

Ez a hivatalos álláspont pedig egyre inkább a marxi fatalisztikus fejlődéselméletére épülő elképzelésekre korlátozódott. Ennek egyik alaptétele a gazdasági alap és a felépítmény (például az erkölcs) közötti összefüggés, pontosabban a felépítmény gazdasági meghatározottsága. E tételből egyenesen következik az erkölcsi elvek gazdasági (érdek-) alapja. Az erkölcs pusztán relatív gazdasági kategória (erkölcsi relativizmus), így a proletariátust erkölcsi elvek csak addig kötik, amíg azok alkalmazása kedvez történelmi feladatának – a hatalom megszerzésének – beteljesítéséhez. Ugyanez vonatkozik a természetjogra és az összes levezetett szabadság- és politikai jogra, amelyek csak korlátozzák a történelem lényegének, az osztályharcnak a kibontakozását.

A szocializmus fatalista tendenciáit erősítette a zsidóság nagyarányú részvétele a mozgalom irányításában. Jászi szerint a zsidóság spiritizáló, dogmatikus, a talmudi iskolákból kiáramló elemei a szocializmusban felfedezték „a próféták kétértelmű mondatain nyargalászó dialektikát, a gettó küzdelmi és megtorló morálját, Isten országának pontos megjóslását”.

2. A szocializmus tudományos válsága

A politikai uralomra jutott proletariátust morális elveken kívül tudományos fékek sem gátolhatják. A marxi iskola elveti mindenféle általános közgazdasági törvényt létezését (gazdasági relativizmus), elsősorban a kereslet és kínálat törvényét. Ez súlyos következményekkel jár. (Marx szerint a szocialista gazdaság modelljéről való elmélkedés kiküszöbölhető: a munkásság magához ragadja a hatalmat, és azt saját érdekeinek előmozdítására használja fel, punctum.) Jászi zseniálisan előrelátta a piaci mechanizmust és az annak alapján képződő értéktöbbletet kiküszöbölő, szükségletalapú szocialista gazdálkodás gazdasági nehézségeit. Szerinte a termelés kapitalista színvonalának fenntartásához legalább három feltételnek kéne érvényesülnie: 1. a szükségletek uniformizálása, és egy aszketikus szükségletkielégítési rendszer; 2. általános munkakényszer; 3. egy vallásos ideológia, amely a materializmust és hedonizmust visszaszorítja, és az emberi tevékenységet egy utopisztikus végső cél érdekében szabályozza. A szükségletek állami megszabása és kielégítése az államhatalmat rendkívüli, ráadásul ellensúlyozatlan, jogosítványokkal ruházná fel. Ez az emberi természetből kiindulva szükségszerűen a jogosítványokkal rendelkező bürokrácia osztályuralmához vezetne (lásd *Konrád-Szelényi: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*, stb.).

Ráadásul Jászi meg volt győződve Herbert Spencer elméletének, a kommunista és militarista társadalomtípusok azonosságának a helyességéről; ez pedig a hadikommunizmus rémálmát vetítette szemei elé. Különösen fáj neki a marxi munkaértékelmélet, amely minden termelő tevékenységet kizárólag az átlagos munkaidő alapján kívánt jutalmazni. Az állami munkaszabályozással karöltve, az értékelmélet a „finomabb munkaenergiák” (elsősorban a szellemi

Fordulat

munka) és mindenféle egyéni kezdeményezés drasztikus leértékeléséhez, degradációjához, visszaszorulásához vezet. Végül: Jászi eleve szkeptikus volt a társadalom organikus szövetébe belenyúló mechanikus megoldásokkal szemben, amelyek a marxizmust jellemezték.

3. A marxista történelembölcselet válsága

Marx szerint a történelem osztályharcok sorozata: a világtörténelem nem más, mint a (magasabb produktivitást képviselő) uralkodó osztályok harca a kizsákmányolt osztályokkal. E harc háttérében a technológia lineáris fejlődése áll: ennek adott állapota (a termelés viszonyai) meghatározza a társadalom felépítményét és az osztályok közötti erőviszonyokat. Amint a termelés viszonyai ellentmondásba kerülnek a felépítménnyel, és az adott berendezkedés produktivitás-szintjével, bekövetkezik a forradalmi átalakulás: a magasabb produktivitást képviselő, kizsákmányolt osztály kerül hatalomra. A proletaritátus osztályuralma annyiban különleges, hogy – utolsó kizsákmányolt osztályként – önmaga felszabadításával az egész emberiséget is felszabadítja, amely egy új korszakba lép (*Sprung in die Freiheit* ugrás a szabadságba).

Jászi szerint ez a felfogás a polgári rend és a feudális erők közötti harcnak, tulajdonképpen a francia forradalomnak a kivetítése a történelem egészére. Elég egyértelműnek tűnik, hogy a világtörténelem több ponton ellentmond a marxista felfogásnak: 1. az alávetett osztályok a legtöbbször passzív szerepet játszottak a társadalmak küzdő osztályaival szemben; ha mégis szerephez jutottak, az általában a túrhetetlen elnyomás és szenvedés elleni „elméletnélküli” fellépésben merült ki; 2. a vallási és egyéb értékek sokszor történelemalakító szerephez jutnak, és soha sem vezethetők vissza pusztán érdekelletékre; 3. a kizsákmányolt, sőt, az új uralkodó osztályok sem képviselték mindig a termelésnek egy fejlettebb fokozatát. További hibája az elméletnek szigorú dialektikus jellege: a történelem során egyszer sem következett be egy osztály teljes győzelme és egy másik teljes veresége: az osztályharcok terméke mindig egy új szintézis a „múlt” és a „jövő” erői között.

Jászi új értelmezését adja a dialektikus történelemszemléletnek: a fejlődés alapja az emberi elme, amely vívmányainak (technológia, erkölcs, jog, esztétika, stb.) megfelelően fejlődnek új produktív erők. Ezek azonban ellentmondásba kerülnek a szellemi fejlődés korábbi kereteivel és az azoknak megfelelő erőkkel. Ezt az ellentmondást fel kell valamilyen úton számolni a társadalmi fejlődés érdekében. Ennek radikális, piszkos és tulajdonképpen káros útja a forradalom, amin tulajdonképpen forradalmak sorozatát kell érteni (lásd a 18-19. századi francia forradalmak történelmét!). A produktív erők harca elhúzódik, és végül egyfajta szintézisbe (kompromisszumba) torkollik, ami már hatékony kereteket biztosít ezek fejlődésének.

II. A liberális szocializmus ideológiája

A forradalmat Jászi alapvetően kiküszöbölendő jelenségnek tartja. A produktív erők szintézise ugyanis veszteségek és erőforrásfelélés nélkül is lehetséges. Ehhez nem kell más, mint egyfajta *tudományos tisztánlátás* érvényesülése a politikában, amely deduktíve meghatározná az erőviszonyoknak megfelelő kompromisszumot: a szintézist. A másik az osztályok *erkölcsi fegyelmezettsége*, mértéktartása. Jászi a XX. század tömegpolitikájából pont ezt a két tényezőt hiányolja, és ez egyfajta pesszimizmusra ad okot.

Az osztályharcos kommunisták vitorlájából ugyanis nehéz lesz kifogni a szelet. A marxi eszmék rendkívül termékeny talajra hullottak az elnyomorodó proletariátuson belül. A kommunizmus társadalmi eszménye a munkásság legközvetlenebb tapasztalataiból táplálkozik (munkamegosztás, munkateljesítmény uniformizálódása, szervezés, szellemi vezetés, egyéni lét összezsugorodása a tömegektel szemben, stb.). E milióban természetesen adódik egy olyan eszmény, amely a társadalmat egy nagy gyár mintájára szervezné meg – természetesen a kapitalisták kiküszöbölésével. Továbbá, a marxista elmélet kritikátlanul felmagasztalja a munkásságot: rendkívüli önbizalomra tett szert az az osztály, amely folyamatosan azt hallja, hogy igazán eszményi célokért egyedülként küzdve, predestinálva van az uralomra. Végül a mozgalom erejéhez hozzájárul Marx munkájának prófétikus, moralizáló, talmudisztikus jellege, amely a mesterből mítoszt teremtett. Műve lelki táplálékot nyújt a sóvárgóknak; a legkülönbözőbb emberek találhatnak benne aktualitást, biztatót, bátorítót.

A kapitalizmus hanyatlását Marxhoz hasonlóan Jászi is szükségszerűnek tartja. Szerinte a szocialista törekvéseknek azonban elsődleges feladata a keletkező forradalmi feszültségek levezetése (a tisztánlátás és fegyelmezettség segítségével), és a közjót (mindenféle partikuláris érdekekkel szemben) előmozdító reformprogram kibontakoztatása. Ez a liberális szocializmus programja.

1. A szocializmus reformációja

A szocializmus reformját tulajdonképpen a szocialista (szocdem) pártok kormányzati politikája és marxista ideológiája közötti ellentmondás teszi szükségessé. Kormányra kerülve ugyanis egyből átértézték a közjó iránti felelősséget, (és talán a marxi útmutatás hiányosságát) és – a hazardírozást kiküszöbölendő – eltértek forradalmi törekvéseiktől. Erre természetesen mindig szolgáltatott egyfajta magyarázatot (a legtöbbször egyszerűen azt, hogy „a helyzet nem érett meg a szocializmusra”), de Jászi szerint félő, hogy választóik becsapása idővel tömeges elégedetlenséghez vezet, aminek két kimenetele lehet: 1. a munkásság forradalmi útra térése; 2. az ellenforradalmi erők hatalomátvétele (lásd Hitler!). A szocializmus szempontjából mindkettő

Fordulat

katasztrófális lenne. A csapdahelyzetből egyedül a szocialista ideológia reformja mutathat kiutat. Itt alapvetően a marxizmus válságaira szükséges megoldást találni.

- A. Szakítani kell a szocializmus erkölcsi relativizmusával, és újra át kell venni a természetjogi zászlóterítőt; a közéleti etika terén a kölcsönös segítség és igazságosság szólamait kell érvényesíteni; és az osztályharcot racionalizálni és humanizálni kell.
- B. El kell vetni a szocializmus tudományos relativizmusát: minden fajta kizsákmányolás megszüntetése mellett meg kell tartani a „tisza közgazdaságtan” tételeit. Minden kizsákmányolás a következő, kiküszöbölendő okokra vezethető vissza: nagy, koncentrált földtulajdon, vámrendszer protekcionizmusa, gazdasági és politikai kriminalitás (erőszak, hatalommal való visszaélés, monopólium, extraprofit, stb.).
- C. A dialektikai történelemszemléletet az I./3. pontban leírtak alapján felül kell vizsgálni.

Ezen elvek alapján megvalósítható a szocializmus! (???)

2. A program

Ezen eszmerendszer a következő gondolkodók tanaira épül:

- *Carey-Bastia*: az emberi gazdálkodás organikus természete
- *Dühring*: erőszak és kriminalitás szerepének felismerése a gazdasági életben
- *Henry George*: a szabad föld jelentőségének a feltárása, egyetlen adó terve
- *Achille Loria*: föld és fejlődés viszonyának tisztázása (termelékenység és népességnövekedés hatásai a társadalmi viszonyokra)
- *Hertzka Tivadar*: kapitalista gazdaság bírálata, piac nélküli gazdaság kritikája
- *Russel Wallace*: a föld nemzetiesítésének programja
- *Franz Oppenheimer*: közgazdaságtani alapkérdések tisztázása, nagyméretű belső kolonizáció elmélete

Tömegmozgalommal szemben csak tömegmozgalom veheti fel a versenyt. Erre egyedül a keresztényszocializmus lehetett volna képes, azonban az az agrár és feudális hatalmasságok mozgalmává vált. A *liberális szocializmus* leendő tömegmozgalmának alapvető tételei a következők: 1. a társadalom organikus felépítésű; 2. a liberális szocializmus optimista társadalmi rendszer, mert a tiszta közgazdaság törvényszerűségeiben a haladás útját látja; 3. geocentrikusság: a föld monopólium alól való felszabadítását elsődlegesnek tartja; a kapitalizmust is a nagy földbirtok rendszere következményeként

tartja; 4. individualizmus: a politikai közösség szabad egyének szabad korporációja; 5. antimilitarizmus és pacifizmus; 6. az osztályharc elismerése, de a szolidaritás primátusának elismerése; 7. alapvető természetjogi viszonylatok érvényesítése (köztük a szabad kereskedelemé); 8. szellemi munka magasabb produktivitása; 9. a haladás iránya a gazdaságilag erősbödő és függetlenedő egzisztenciák számának növekedése; 10. forradalom helyett egyensúlyállapotra törekvő reform (tisztánlátás és fegyelem segítségével).

A liberális szocializmus elvei alapján felépülő társadalomhoz a földtulajdon társadalmosításán, a piacok kiterjesztésén, a monopoljellegű üzemek „szocializálásán”, és a szövetkezeti törekvések közösségi támogatásán keresztül vezet az út. Egy ilyen társadalom alapelvei a *decentralizáció, önkormányzat, szövetkezés, és szervezett verseny*. (De egyben keretei között megvalósul az egyenértékű csere, enyhülnek a nemzetek közötti feszültségek, és jelentősen bővülnek a kisebbségek lehetőségei.)

3. A reform mozgatórugója: az erkölcsi paradigmaváltás

Jászi szerint az új társadalmi modell megvalósulását se a parlamentarizmus (amely a közpolitika napi irányításánál magasabb rendű problémákat képtelen kezelni), se az osztálymechanizmus (az érdekek egoizmusából kifolyólag), se a tömegek erkölcsi és szellemi szintjének emelkedése nem mozdíthatja elő (hiszen pont az ellenkező jellemző, ami elsősorban az imént emlegetett gazdasági és politikai kriminalizmusnak köszönhető). A társadalom irányítása kizárólag osztályideológusok kezébe került.

A megoldás az úttörő szellemiség érvényesülése lenne a politikai rendszeren belül. A kvalitatív szellemi energiák jellemzője, hogy képesek a társadalom (sőt, a kultúremberiség!) összérdekeinek szférájába betekinteni (a partikuláris érdekeken felülemelkedni), továbbá a szenvedő emberek és tömegek szükségleteit kitapintani és átérezni. Jászi szerint az igazi alkotóképességgel és feltétlen erkölcsi megbízhatósággal rendelkező embereknek egy világszövetségbe kellene tömörülniük, amelyet döntési jogkörrel kellene felruházni, hogy valódi beleszólása legyen a társadalmak fejlődésébe. Ez a *Szellemi Internacionálé* lesz a tömegek új vezetője.

A „szellem reformációjának” koncepciója háttérben egy újfajta erkölcsi atmoszféra megteremtésének szükségessége áll. Ez alapvető humanista értékeknek a tárháza: a gyűlöletet a szeretetnek; az osztályharcot a szolidaritásnak; a tömegdiktatúrát az egyéniség és szabadság értékeinek; a materializmust és luxust az egyszerű és tiszta ételszokásoknak, az igazság kultúrájának; a biológiai szükségletek kielégítésére való törekvést az igazmondás, a hűség, és az igazságosság „*point d'honneur*”-jének kell felváltania.

„Döntő *erkölcsi merényletekkel* alá kell aknázni a mai korhadt társadalom összes ideológiai alapjait, de nem a merő pusztítás szellemében, hanem úgy, hogy minden romboló cselekedet egyszersmind azoknak a magasabb értékeknek kifejezője legyen, melyek nevében és melyekért a Szellem Internacionáléja a harcot viszi.”

Ennyiben a szocializmus reformációjának alapja és mozgatórugója az erkölcsi paradigmaváltás, a szellemi reform. Azóta is várjuk...

Irodalom

- JÁSZI OSZKÁR [1989]: A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja in Gyurgyák János, Kövér Szilárd (szerk.): Válogatás Jászi Oszkár politikaelméleti írásaiból, Budapest, Héttorony Könyvkiadó
- MARX, KARL – ENGELS, FRIEDRICH [1960]: A német ideológia in Karl Marx és Friedrich Engels Művei, 3. kötet, Budapest
- MARX, KARL – ENGELS, FRIEDRICH [1959]: A Kommunista Párt kiáltványa in Karl Marx és Friedrich Engels Művei, 4. kötet, Budapest
- MARX, KARL [2000]: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai in Felkai Gábor, Némedi Dénes, Somlai Péter (szerk.): Szociológiai Irányzatok a XX. században, Budapest, Új Mandátum Kiadó
- MARX, KARL [2000]: A tőke in Felkai Gábor, Némedi Dénes, Somlai Péter (szerk.): Szociológiai Irányzatok a XX. században, Budapest, Új Mandátum Kiadó
- MARX, KARL [2000]: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája in Felkai Gábor, Némedi Dénes, Somlai Péter (szerk.): Szociológiai Irányzatok a XX. században, Budapest, Új Mandátum Kiadó
- SPENCER, HERBERT [2000]: A szociológia elvei in Felkai Gábor, Némedi Dénes, Somlai Péter (szerk.): Szociológiai Irányzatok a XX. században, Budapest, Új Mandátum Kiadó